

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN STRUKTUR VƏ TƏŞKİLATI-TƏSƏRRÜFAT CƏHƏTDƏN DƏYİŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

C.S. ZEYNALOV, iqtisad elmləri doktoru
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Aqrar islahatların həyata keçirildiyi xarici, o cümlədən keçmiş dünya sosialist sisteminin bir sıra ölkələrinin təcrübələri göstərir ki, bazar yönümlü sosial-iqtisadi dəyişiklərin ən mühüm sahəsini kənd təsərrüfatı təşkil edir. İstehsalın təmərküzləşməsinin və iqtisadi inkişafın nisbətən aşağı səviyyəsi, təşkilati baxımdan inhisarçı ticarət-istehsal strukturlarının olmaması, istehsalçıların təsərrüfat müstəqilliyinin nisbətən yüksək dərəcədə mövcudluğu, istehlak bazarı ilə (xüsusən də onun dövlət tərəfindən tənzimlənməyən hissəsində) əlaqələrinin kifayət qədər əhatəliyi, şəxsi yardımçı (bir sıra ölkələrdə isə-həmdə dövlət) bölmənin geniş yayılması, kənd təsərrüfatında çalışanların müəyyən hissəsində fərdi təsərrüfatın aparılması vərdişi və sərişəsinin, yaxud da arzusunun olması iqtisadiyyatın bazar islahatlarının bu spesifik sahədə başlanmasını asanlaşdırır.

Bu islahatın birinci, sabitləşdirici mərhələsi göstərir ki, aqrar bölmədə təşkilati-təsərrüfat dəyişikləri üçün zəmin yaradan ən yaxşı obyektiv şərtlər nəinki avtomatik surətdə həyata keçirilə bilməz, həm də bəzi hallarda, xüsusən də islahatların aparılmasında tələsikliyə yol verildikdə ümumi sosial-iqtisadi məsələlərin böyük hissəsinin qeyri-mütənasib şəkildə onun üzərinə qoyulmasını yüngülləşdirir. Həm də bazar infrastrukturunu formalaşmadan aqrar islahatların aparılmasındakı və bazar ünsürlərinin xalq təsərrüfatına daxil edilməsindəki lüzumsuz tələskənlik istehsalın aşağı düşməsi və onun səmərəliliyinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Kənd təsərrüfatının zərərli işləməsi kapitalın müxtəlif formalarda oradan axınını stimullaşdırır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların əsas kütləsinin şəxsi gəlirlərinin xeyli azalması və onların sosial vəziyyətlərinin pisləşməsi də baş verir. Bu proseslər nəticəsində bazar islahatlarının indiki sabitləşmədən sonrakı mərhələsində Şərqi Avropa ölkələrinin çoxunda aqrar bölmə bazar özünü tənzimləməsindən tədricən bazar mexanizminə dövlətin fəal müdaxiləsi sahəsinə məqsədyönlü dövlət tənzimlənməsi obyektinə çevrilir. Bu tənzimləmənin başlıca ünsürlərini isə dövlətin həyat reallıqlarını nəzərə alan perspektiv aqrar siyasətinin hazırlanması, istehsalat dövlət təsirin ümumi iqtisadi alətlərinin (qiymət, kredit, vergi, gömrük rüsumu və i.ə.) onun məqsəd və vəzifələrinə uyğunlaşdırılması təşkil edir. Daxili kənd təsərrüfatı bazarının inkişafının dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri, kənd təsərrüfatı istehsalının struktur dəyişikliyi və yeniləşdirilməsi (ilk növbədə özəlləşdirmə), kəndin sosial inkişafı, aqrar bölmənin beynəlxalq əmək bölgüsünə səmərəli şəkildə qovuşması, xüsusi dövlət fondlarının, ümummilli torpaq maliyyə təsisatlarının və s. yaradılması yolu ilə gücləndirilir. Yalnız bunları nəzərə almaqla əsaslı təşkilati-təsərrüfat struktur dəyişikləri, yeni təsərrüfat formaları (o cümlədən fermer tipli) yaradılması istiqamətində ardıcılıqla irəliləmək olar.

Sovetlər Birliyinin keçmiş respublikaları və həmçinin Şərqi Avropa ölkələri kimi Azərbaycan da idarəetmənin de-

mokratik metodlarına, bazar münasibətlərinə keçidin çətin dövrünü yaşayır. Keçmiş SSRİ-dən ayrılmış və indii müstəqil olan ölkələrin hər biri özünün spesifikliyinə malikdir ki, burada da Azərbaycan xüsusi olaraq seçilir. Belə ki, ölkəmizdə güclü maliyyə sabitsizliyi yaranmış, yüksək inflyasiya mövcud olmuş, sənaye və kənd təsərrüfatı arasında ekvivalent mübadilə pozulmuş, bölgələr arası istehsal əlaqələri pisləşmişdir. Nəticədə də aqrar-sənaye kompleksində məhsuldar qüvvələrin tənəzzülü baş vermişdir. Yəni, ASK üçün fondlar istehsal edən sahələrin və yeyinti sənayesi məhsullarının, həmçinin kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşları da ciddi şəkildə azalmışdır. Belə şərait ASK-nın inkişafını ləngidir, torpaq və aqrar-sənaye islahatlarının normal gedişinə maneçilik törədir. Bütün bunlar ölkəmizin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramında nəzərə alınmışdır. Proqramın ASK-ya aid hissəsinin reallaşdırılması onun struktur və təsərrüfatçılığın təşkilati-iqtisadi mexanizmindəki dəyişiklərin necə həyata keçiriləcəyindən çox asılı olacaqdır (1).

Bir çox onilliklər boyu kolxoz və sovxoz kimi ictimai təsərrüfatların böyük kollektivlərində çalışan hər bir şəxs demək olar ki, sərf etdiyi əməkdən asılı olmayaraq kollektivin yaxşı işləyən başqa üzvlərinin yaratdıqları məhsulun yənidən bölgüsü hesabına minimum həyat nemətləri əldə edirdi. Nəticədə sosial ələbaxımlıq yaranır, kənd təsərrüfatı işçilərinin əmək fəallığı və təşəbbüskarlığı aşağı düşürdü. İndi təsdiq edilir ki, çətinliklərimizin başlıca səbəbi kolxoz və sovxozlarda insanın mülkiyyətlə bilavasitə birləşməsi və deməli məhsuldar əməyə stimulların olmaması imiş. Mülkiyyət təməl daşı olmaqla, insana öz əməyinin nəticələrini mənimsəmək hüququ verir. Buna görə də istehsal münasibətlərini, ilk növbədə insanın mülkiyyətə olan münasibətlərini, bununla da kənd təsərrüfatının və bütövlükdə ASK-nın sosial strukturunu dəyişmək lazımdır.

İnkər etmək olmaz ki, bəzi kolxoz və sovxozlar yüksək istehsal nəticələrinə nail olmaqla nümunəvi təsərrüfatlar yaratmış və kənd əhalisinin yaxşı sosial həyat şəraitini təmin etmişdilər. Lakin bütün bu hallarda yüksək nailiyyətlərin səbəbi ya təbii, ya da subyektiv amil, yəni təsərrüfatçılıq sistemi deyil, təsərrüfat rəhbəri olmuşdur. Həmin təsərrüfatların özlərində də mövcud olan sosial ələbaxımlıq meylinin aradan qaldırılması bu sistemi əsaslı surətdə dəyişdirmədən mümkün deyildir.

Təcrübə daima sübut etmişdir ki, yüksək istehsal potensialına malik olan təsərrüfatın istedadlı rəhbəri işdən getdikdən sonra həmin təsərrüfat geridə qalanlar sırasına düşmüşlər. Deməli, subyektiv amilə əsaslanan sistem etibarsız və dəyişkəndir. Özlərinin mövcudluğu ərzində yaxşı rəhbərləri olmayan təsərrüfatlar haqqında isə danışmağa dəyməz. Bu səbəblərdən də islahatı həyata keçirərkən qoralarlaşmış

strukturun, münasibətlər sisteminin və təsərrüfatçılıq təcrübəsinin obyektiv qiymətləndirilməsi çox vacibdir.

Yaxın perspektivdə ölkəmizin kənd təsərrüfatında istehsalçı mülkiyyətə yaxınlaşdırmaq yolu ilə istehsal münasibətlərini yeniləşdirmək, yeni təsərrüfat formaları olan fərdi və kollektiv təsərrüfatların yaradılmasını sürətləndirmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq torpaq və aqrar-sənaye islahatının daha da genişləndirilməsi üçün iki əsas tələb irəli sürülür:

1. İslahat kənd əhalisinin hər hansı bir qrupu ilə məhdudlaşmamalıdır. O, ümumi olmalı və bütün kənd icmasını əhatə etməlidir. Kənd əhalisinin yalnız bir hissəsinin problemlərinin həlli sosial ədalətsizlik doğurmaqla, ziddiyyətlərə və tez, yaxud da gec praktiki münaqişələrin baş verməsinə səbəb ola bilər.

2. İslahat istehsalın azalması ilə deyil, bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksi istehsalının artımı ilə nəticələnməlidir.

Artıq on ildən çoxdur ki, Azərbaycanda aqrar islahatın həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Lakin reallıq göstərir ki, ölkəmizin aqrar bölməsində həqiqi, əsaslı islahat son bir neçə ildə gedir. Torpaq üzərində mülkiyyətin dəyişdirilməsi məsələsinə uğursuz yanaşmalar, torpağın yenidən bölgüsü prinsipləri və metodlarının mükəmməl olmaması bu prosesə ciddi əngəllər törətmişdir.

Kəndin sosial-iqtisadi strukturunun dəyişdirilməsinə yanaşmalar ölkəmizin bölgələri üzrə kifayət qədər fərqləndirici olmalı, yalnız təbii-iqlim şəraiti deyil, həm də bölgələrin inkişaf səviyyələrini nəzərə almalıdır. Əgər aqrar islahatı dövlət idarəetmə orqanlarının təzyiqi və göstərişləri ilə həyata keçirilsə, o, səmərə verə bilməz. İslahat hər bir şəxsin və kollektivin daxili istəyindən irəli gəlməli, hamılıqla müdafiə olunmalıdır.

Ümumi aqrar islahatı həyata keçirən dünyanın bir çox ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, onun aparılması xeyli uzun müddət tələb edir (7,8). İslahatın sürəti dövlətin iqtisadi imkanlarından asılıdır. Əgər dövlət islahata əhəmiyyətli dərəcədə kömək edərsə, onun sürəti artır. İslahat yalnız kənd əhalisinin qənaət edərək yığıqları vəsaitlər hesabına həyata keçirildikdə isə, o, uzun müddət ləngiyir.

Aqrar islahatın və yeni sosial strukturun formalaşmasının başlıca məqsədi torpaq üzərində dövlət inhisarının ləğv edilməsidir. Torpağın milliləşdirilməsi nəzəriyyəsi praktikada özünü doğrultmadığına görə torpaq sahələri mülkiyyət obyektinə çevrilməlidir. Həm də onun mülkiyyətçisi əsrlər boyu və indi də onu becərən, ölkəni dolandıran şəxs, yəni bu günkü kəndli olmalıdır.

Aqrar islahatın gedişində kolxozlar, sovxozlar və digər kənd təsərrüfatı müəssisələri əmək kollektivlərinin qərarı ilə kənd təsərrüfatı istehsalı kooperativlərinə, şirkətlərə, səhmdar cəmiyyətlərinə, kəndli (fermer) təsərrüfatlarına, onların ittifaqları və ya birliklərinə, təsərrüfatçılığın digər formalarına çevrilmişlər. Burada əsas məsələ kəndliyə yeniləşmənin hər hansı bir vahid sxeminin diqtə olunmamasıdır. Onun sərbəstliyi qəbul edilmişdirsə, deməli, təsərrüfatçılıq formalarından hansına üstünlük verməsini də o özü həll etməlidir. Bu istehsal demokratiyası deməkdir.

Aqrar islahatın həyata keçirilməsinin yeni təşkilati-iqtisadi mexanizminin tətbiqi üçün hüquqi əsaslar müvafiq dövlət orqanları tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır ki, bu da bütün mülkiyyət və təsərrüfat formalarına azad rəqabət

üçün bərabər hüquqları və imkanları təmin edir. Məhz rəqabət konkret təsərrüfatçılıq şəraitində hansı formanın daha səmərəli olduğunu göstərir.

Konkret təsərrüfatların bazar sahibkarlığı strukturlarına çevrilməsində təşkilat-təsərrüfat və struktur dəyişikləri müxtəlif yollarla baş verir.

Birincisi, kolxoz və sovxozlar tamamilə kiçik kollektivlərə, müstəqil kəndli təsərrüfatlarına bölünür ki, onlar da istehsal xidmətləri, sosial obyektlərdən birgə istifadə, maddi-texniki təchizat, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və emalı üzrə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək üçün ittifaq və ya cəmiyyətdə birləşirlər.

İkincisi, kolxoz və ya sovxoz istehsal kooperativinə çevrilirlər ki, bu da aşağıdakı dörd məcburi prinsipə əməl olunmaqla həyata keçirilir; 1) kooperativ üzvlünün kooperativin fəaliyyətində əməyilə iştirakının məcburiliyi; 2) kooperativ üzvlərinin bir-gə (kooperativ), bölünməz mülkiyyəti; 3) kooperativin idarə edilməsində bir üzv-bir səs" prinsipinə əməl olunması; 4) fəaliyyətin başlıca məqsədinin yüksək səmərəli iş hesabına kooperativ üzvlərinin rifah halının yüksəldilməsinin olması.

Üçüncüsü, kolxozun və ya sovxozun bazası əsasında qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti və ya birliyi yaradılır.

Aqrar islahatın həyata keçirilməsində, kəndin yeni sosial-iqtisadi strukturunun yaradılmasında sərbəst qiymətlərə keçidlə əlaqədar olaraq çox fəallaşan şəxsi yardımçı təsərrüfat mühüm rol oynayır. O, yalnız öz ailəsi üçün deyil, həm də satış məqsədilə daha çox məhsullar istehsal etməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq şəxsi yardımçı təsərrüfatın inkişafında kənd əhalisinin təşəbbüsünü müdafiə etmək lazımdır. Bu formanın şəxsi mülkiyyətinə xüsusi mülkiyyətin hüquqi statusunun verilməsi, iqtisadi mexanizmini isə fermer təsərrüfatları mexanizminə bərabərləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu bölmənin fermer təsərrüfatlarından fərqləndirici xüsusiyyəti onun ailə başçısının və əmək qabiliyyətli başqa üzvlərinin ikinci məşğulluğu əsasında fəaliyyət göstərməsi və kollektiv təsərrüfatların bütün formaları ilə sıx kooperasiyada olmasıdır.

Ölkəmizin bazar münasibətlərinə daxil olduğu indiki mərhələdə mühüm əmtəə istehsalçılarına çevrilən şəxsi yardımçı təsərrüfatların çoxu gələcəkdə müstəqil kəndli təsərrüfatları kimi fəaliyyət göstərəcəklər. Aqrar bölmədəki struktur islahatın bu birinci hissəsi sırasıyla kəndlini idarəetmə mülkiyyətə yaxınlaşdıraraq onun psixologiyasını, ideologiyasını dəyişdirir. Aqrar islahatın bu istiqaməti daha az kapital tutumlu olmaqla bazarın tələbinə daha çox həssasdır.

Şəxsi (xüsusi) mülkiyyətə kəndlinin həyatında başlıca rol oynayan ictimailəşmədən əvvəlki nüfuzunu qaytarmaq vacibdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda şəxsi yardımçı təsərrüfatın kollektiv təsərrüfatlarının müxtəlif formaları ilə kooperasiyası obyektiv zərurətə çevrilir.

Hüquqi şəxs kimi müstəqil fəaliyyət göstərən kəndli təsərrüfatları müasir tipli təsərrüfatlar yaratmağa çalışırlar. Lakin istehsal və yaşayış binalarının tikilməsi, yolların salınması, elektrik xətlərinin çəkilməsi, kənd təsərrüfatı texnikası və mal-qaranın alınması üçün onlara böyük miqdarda maliyyə vəsaitləri lazımdır. Bu vəsaitlər isə kəndlilərdə, yəni gələcək fermerlərdə yoxdur. Kreditlər (xüsusən də güzəştli) məhduddurlar. Hərçənd ki, dövlət büdcəsindən "agro-servis" lizinq şirkətinə 2005-ci ildə yeni Azərbaycan manatı ilə 20 milyon, 2006-cı ildə isə 40 milyon manat ayrılmışdır. Bu

vəsaitlərin yaxın illərdə sürətlə artımı gözlənilir (1).

Aqrar-sənaye kompleksində struktur islahatın ikinci hissəsini isə bu kompleksin daha geridə qalmış halqaları olan I və III dairələrinin müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətinin yeniləşdirilməsi təşkil edir. Burada emaledici sənayenin maddi-texniki bazası bərabad vəziyyətdədir. Belə ki, əvvəlki bazanın dağıdılması nəticəsində avadanlıqlara, anbarlara, xüsusi nəqliyyat vasitələrinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatı xammalının xeyli hissəsi saxlanma, daşınma və emal zamanı itgiyə gedir. Hazırda mövcud olan yeyinti və emaledici sənaye sahələri müəssisələrinin istehsal gücləri çox az yüklənmişdir. Ölkəmizdə müasir texnologiyaya əsaslanan və dünya bazarında rəqabət apara biləcək bir neçə emal müəssisələri yaradılsa da bu sahədəki vəziyyəti düzəltmək üçün hələ çox iş görülməlidir. Deməli, yeyinti və emaledici sənayeləri hələ də böhran vəziyyətindədir ki, bu da özünü daha çox ASK-nın mühəndis-texniki dairəsində göstərir. On illik bir fasilədən sonra, yalnız son illərdə kənd təsərrüfatına və emaledici sənayeyə texniki və maddi resurslar daxil olmağa başlamışdır.

Yaranmış vəziyyət böhrandan tezliklə çıxmaq üçün qəti tədbirlərin görülməsini, yəni aqrar-sənaye kompleksinin bütün dairələrinin ahəngdar inkişafına dair vahid siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir. Bu zaman ASK-nın sənaye sahələri və infrastrukturunda islahatların aparılmasının sürətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Artıq özəlləşdirmə yolu ilə istehsal-texniki xidmət, maddi-texniki təchizat müəssisələri və təşkilatları, aqrar-sənaye kompleksinin istehsal və sosial infrastrukturlarının tikinti, emaledici, nəqliyyat, ticarət və digər müəssisə və təşkilatlarında islahatlara başlanmışdır (2).

İctimai əmək bölgüsünün müasir mərhələsində və həm də perspektivdə heç bir fermer təsərrüfatı, kiçik müəssisə, kooperativ və ya səhmdar cəmiyyəti istər üfq, istərsə də şaquli kooperasiya olmadan uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməzlər. Buna görə də kooperativ hərəkəti torpaq və aqrar-sənaye islahatının ayrılmaz hissəsidir. Kooperativ hərəkətin idarəetmənin bütün səviyyələrində, aqrar-sənaye kompleksinin bütün dairələrində inkişaf etdirmək lazımdır (6).

Kooperativ hərəkətində daha çox dəyişiklər ASK-nın struktur yeniləşməsinin yuxarı səviyyəsində baş verəcəkdir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə ixtisaslaşmış kooperativlər, məsələn iri süd kombinatı, damazlıq müəssisəsi və ya elmi idarənin bazası əsasında yaradılan süd istehsalı kooperativləri mühüm rol oynayırlar. Taxıl, kartof, tərəvəz, şəkər çuğunduru, quş əti və i.ə. istehsalı və emalı sahəsindəki kooperativlər də öz funksiyaları və strukturlarına görə buna oxşardılar. Toxumçuluq, baytarlıq xidməti, kənd təsərrüfatı texnikasının təmiri, nəqliyyat xidməti üzrə ixtisaslaşmış kooperativlər perspektivli sayılırlar (8).

Torpaq və aqrar-sənaye islahatının dərinləşməsi sahəsindəki kompleks tədbirlər bütün ASK sistemində əsaslı struktur dəyişikləri doğurur. Bununla əlaqədar olaraq aqrar-sənaye kompleksində yeni struktur siyasətinin həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən hərtərəfli himayə edilməlidir. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı və emal sahələrinə, müasir texnika və avadanlıqların alınmasına, hazır məhsulların saxlanması obyektlərinin, mənzil və mədəni-məişət binalarının tikilməsinə, kənd yaşayış məntəqələrinin elektrifikasiyaya, qazlaşdırılmasına, su təchizatına çəkilən inves-

tisiya xərclərinin məqsədli büdcə maliyyələşdirilməsinə aiddir.

Aqrar-sənaye kompleksinin islahatı üzrə aşağıdakı mühüm tədbirlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

1. Aqrar-sənaye kompleksi üçün istehsal vasitələri istehsal edən, həmçinin istehsal infrastrukturunu və tədarük-satış fəaliyyəti sahələrinin inhisarsızlaşdırılması və özəlləşdirilməsi başa çatdırılmalıdır.

2. Həm istehsal prosesinin, həm də kəndin sosial inkişafının geniş təkrar istehsalının zəruri artım sürətini təmin etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri vasitəsilə ömtəə istehsalçıların gəlirliyinin yüksəldilməsi üçün dövlətin maliyyə köməyinin həcmi artırılmalıdır.

3. ASK-da iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək və aqrar bölməyə kapital axını prosesini sürətləndirmək üçün aqrar-sənaye kompleksinə daha əlverişli real şərait yaradılmalıdır.

ASK-da iqtisadi islahatın əsas problemlərindən biri səmərəli qiymət siyasətidir (3). İstehsal vasitələrinin kənd ömtəə istehsalçılarına sərbəst qiymətlərlə satıldığı bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətlərini də müvafiq surətdə dəyişdirmək lazımdır. Burada problemin həllinin iki mümkün variantı ola bilər. Birinci halda, kənd təsərrüfatında çalışanların əmək haqlarının sənaye işçilərinin aldığı əmək haqqı səviyyəsində və kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliyyətinin orta hesabla 35% olmasını nəzərdə tutan satış qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. İkinci halda isə satış qiymətləri sərbəstdir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarına dövlət sifarişləri ləğv olunmuşdur. Ömtəə istehsalçıları tədarükçülərlə müqavilələrini sonradan manatın inflyasiya artımına müvafiq olaraq tərəflərin razılığı ilə indeksləşdirilən qiymətlərlə bağlayırlar. Hər iki halda satış qiymətləri ölkənin təbii-iqtisadi bölgələri üzrə diferensiallaşdırılmalıdır.

Dövlətin vergi siyasəti daha fəal şəkildə ömtəə istehsalçıları tərəfindən ərzaq bazarının doldurulmasının stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir (5). Bu zaman kənd təsərrüfatının bərpası və texniki təchizatına, kəndin sosial infrastrukturunun inkişafına sərf olunan mənfəət kütləsi vergiyə cəlb olunmadan tam azad edilməlidir.

Kəndli təsərrüfatlarına və digər yeni təsərrüfatçılıq formalarına vergi güzəştləri istifadə olunan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi vahidi hesabı ilə əməlik məhsul istehsalının artırılması şərtilə həmin təsərrüfatların yerləşməsi və ixtisaslaşmasından asılı olaraq diferensiallaşdırılmalıdır.

Yeyinti və emal müəssisələri üçün vergiyə cəlb olunan vəsaitin kütləsi onların texniki cəhətdən yenidən qurulmasına, sosial tikintiyə, xammalın saxlanması və tam emalının təmin olunmasına sərf edilən dövrü vəsaitləri həcmində azaldılmalıdır. Ərzaq istehsalını istehsal vasitələri ilə təchiz edən sənaye, tikinti və digər müəssisələr üçün vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi də tələb olunur.

Kəndə himayədarlıq münasibəti maliyyə-kredit siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilməlidir (4). Bu məqsədlə hökumət aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməlidir:

1) kənd ömtəə istehsalçılarına güzəştli kredit resursları ayrılması müddətinin uzadılması;

2) dövlət resurslarına verilən heyvandarlıq məhsullarına dövlət yardımının saxlanması və indeksləşdirilməsi;

3) kənd ömtəə istehsalçıların istehsal vasitələrinin və

materialların alınmasına çəkdiqləri xərclərin bir hissəsinin ödənilməsi;

4) fermer təsərrüfatlarına maliyyə köməyinin edilməsi;

5) büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməklə aqrar-sənaye kompleksinə kapital qoyuluşlarının artırılması;

6) kəndli (fermer) təsərrüfatları yaratmaq üçün kənd yerlərinə köçən ailələrə əvəzsiz maliyyə yardımı göstərilməsi;

7) sığortalananın könüllüyünü, təbii fəlakətlərin vurduğu ziyanın bir hissəsinin ödənilməsində büdcənin iştirakını, səhmdar və digər sığorta şirkətlərinə dövlət köməyini nəzərdə tutan kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların sığortalananının yeni sisteminin yaradılması.

Aqrar-ərzaq sisteminin, ilk növbədə isə aqrar bölmənin kompleks islahatı üzrə nəzərdən keçirdiyimiz tədbirlərin həyata keçirilməsində ASK-nın əsas dairəsi olan kənd təsərrüfatında struktur və təşkilati-təsərrüfat dəyişiklərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki, burada hərtərəfli nəzərə alınmasını və çevik praktiki qərarların qəbul olunmasını tələb edən spesifik amillər fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman əsaslı dəyişiklərin, daha çox da yuxarıdan elan olunan dəyişiklərin resursların məhdudluğu, mülkiyyətçinin zəif hüquqi müdafiəsi, bir çox hallarda isə yerlərdəki məmur özbaşnalığı şəraitində kəndlilərin dərk etmələrinə xeyli müddət mane olan təbii mühafizəkarlığı amilini xüsusən nəzərə almaq lazımdır.

Bazar yönümlü aqrar islahatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin zəruri şərti yeni istehsalçı-mülkiyyətçilərin, ilk növbədə xüsusi mülkiyyətçilərin həqiqi bazar strukturları ilə əvəz olunmadan dövrünü başa vurmaqda olsa da köhnə strukturların dağıdılmasının təcrübədə ağır nəticələrə gətirib çıxardığının dərk edilməsidir. Buna görə də kənd təsərrüfatının və bütövlükdə ASK sisteminin sosial-iqtisadi strukturunun dəyişdirilməsi üzrə iqtisadi siyasət və praktiki tədbirlər inkişafın təkamül yolunun qanunauyğunluqlarına əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir. Bu halda təkamül aqrar islahatın dayanıqlığını və dönməzliyini təmin edər, tələsiklik və təzyiq isə onun ideyalarını etibardan salar və islahata qarşı çıxanların mövqelərini möhkəmləndirər.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi, torpaq və aqrar-sənaye islahatının ilkin nəticələrinin və meyllərinin təhlili ölkəmizin aqrar bölməsinin sosial-iqtisadi strukturunda yaxın dövr ərzində baş verə biləcək dəyişikləri proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu zaman kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas tipləri aşağıdakı kimi ola bilər:

1. Keçmiş kolxoz və sovxozların torpaq sahələri və əmlakları əsasında yaradılmış və onlara təchizat, satış, emal, şəxsi torpaq paylarının becərilməsi, məhsulun yığılması və s. xidmətləri göstərən ixtisaslaşdırılmış kooperativlər və birliklərin mülkiyyətçilərinin birləşdiyi qeyri-istehsal

kənd təsərrüfatı kooperativləri tipli kəndli təsərrüfatları itti-faqlarının təşkili. Kənd təsərrüfatının struktur dəyişiklərinin inkişafının bu istiqaməti şəxsi marağın daha çox reallaş-ması, hər bir istehsalçının həqiqi mülkiyyətçiyə çevrilməsi, istehsal vasitələri və öz əməyinin məhsullarına sahiblik sta-tusunun əldə etməsi, köhnə strukturdan yeni, az kapital tu-tumlu struktura keçilməsinin yüngüllüyü və s. kimi meyar-lar üzrə daha çox üstünlüyə malik olduğuna görə ilk növbə-li və hərtərəfli köməyə layiqdir. Lakin, kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi strukturunun bu istiqamətdə dəyişdirilməsi ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki, rayonlar üzrə norma-larla bölünmüş torpaq sahələrinin həcmi kiçik olduğuna gö-rə, bir çox hallarda intensiv əmtəə fermer təsərrüfatlarının təşkili mümkün deyildir. Aqrar sahədəki struktur dəyişiklə-rin bu xalis fermer istiqamətini inkişaf etdirərkən, görünür xüsusi torpaq mülkiyyətçilərinin qeyri-istehsal kooperasiya-sı əsasında fermer təsərrüfatlarının təşkili üçün ayrılan dövlət yardımının məqsədli vəsaitlərinin bərabərçilik prinsipi üzrə bölüşdürülməsi deyil, onun bir hissəsinin cəmləşdiril-məsi məqsəduyğundur. Hazırda onların yaradılması üçün dövlətin kifayət qədər maddi və maliyyə imkanları olması da 2009-cu ilə qədər əsasən neft ixracından əldə edilən gəlir-lər hesabına dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin 10 mil-yard dollara çatdırılması nəzərdə tutulur ki, bu da 2006-cı illə müqayisədə 2,5 dəfə çoxdur. Həmin vəsaitin xeyli hissə-si qeyri-neft bölməsinin, ilk növbədə isə aqrar -sənaye kompleksinin inkişafına, o cümlədən struktur və təşkilati-təsərrüfat dəyişiklərinin həyata keçirilməsinə yönəldiləcək-dir.

2. Keçmiş kolxoz və sovxozların bazası əsasında yara-dılan fərdi kəndli təsərrüfatlarının səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi. Dünya kənd təsərrüfatında o qədər də geniş ya-yılmayan səhmdar mülkiyyəti torpaq və istehsal vasitələri-nin birgə sahibkarlarının tam iqtisadi hakimiyyəti və məsu-liyyətinə əsaslanan konkret əmtəə istehsalçıları yaratmış. Ehtimal ki, bu gələcək fermer kooperasiyasına keçid forma-sı olacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı və xüsusi sahibkarlığın inkişafına dövlətin həvəsləndirici iqtisadi siyasəti, mülkiyyət münasi-bətləri və təsərrüfatçılıq formalarının üstün istiqamətləri üz-rə xüsusi proqramlara səmərəli himayəçilik tədbirləri sayə-sində kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi strukturunda yuxa-ridə nəzərdən keçirdiyimiz dəyişikliklərin həyata keçirilməsi nisbətən uzun bir vaxt tələb edəcəkdir. Dövlətin kənd təsə-rüfatına lazımi maddi və maliyyə köməyi göstərə bilmədiyi indiki şəraitdə ölkəmizin iqtisadiyyatının ümumi böhran-dan tam çıxarılması məqsədilə bu dəyişikliklərin süni sürətdə tələsdirilməsi islahatın normal gedişini pozmaqla ona olan inamın qırılmasına, istehsalın tənəzzülünə və cəmiyyətdə so-sial gərginliyin artmasına gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). "Azərbaycan" qəzeti, 13 fevral 2004-cü il sayı.
2. Zeynalov C.S. Aqrar bazarının inkişafına dövlət qayğısı. "Azərbaycan aqrar elmi". -2005, 1-2, s.22-25.
3. Zeynalov C.S. Aqrar bazarı və qiymətin əmələ gəlməsi sistemi. "Azərbaycan aqrar elmi". -2003, 1-3, s.30-33.
4. Zeynalov C.S. Bazar şəraitində aqrar sahədə kredit-maliyyə mexanizmi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Regional Elmi Mərkəzinin "Xəbərlər Məcmuəsi". -Gəncə, 2003, 10, s.51-53.
5. Zeynalov C.S. Bazar şəraitində aqrar sahədə vergi sistemi. "Azərbaycan aqrar elmi". -2004, 1-3, s.8-11.
6. Zeynalov C.S. Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası GREM-nin "Xəbərlər Məcmuəsi". -Gəncə, 2005, 20, s.43-47.
7. Zeynalov C.S. Şərqi Avropa ölkələrində torpağın özəlləşdirilməsinin həyata keçirilməsi təcrübəsindən. "Azərbaycan aqrar elmi". -2003, 4-6, s.18-19.
8. Turusova L.İ. Kak idut za rubejom privatizatsionnoye protsessu. "Rossiyskiy ekonomicheskiy jurnal". - Moskva, 1992, 7, s.83-92.